

تاریخ اسلام از آغاز تا سال چهلم هجری

(رشته تاریخ)

دکتر اصغر قائدان

امروزه کتابخوانی و علم آموزی، نه تنها یک وظیفه ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتابخوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علماء و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی بهسان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیکنهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران بر جسته‌ای نظری فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراغیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پریار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه شده از سوی مجتمع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دستنوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورده انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، بهروشی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم الشأن خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِنَّا وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ . الَّذِي عَلَمَ بِالْقَلْمَنَ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، هم‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران بر جسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیش‌پیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاس‌گزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

پیشگفتار

سیزده

فهرست مطالب

۱	بخش اول - شبه جزیره عربستان (از آیین حنیف تا ظهور اسلام)
۳	فصل اول - اوضاع سیاسی، اجتماعی و دینی شبه جزیره
۳	۱- موقعیت جغرافیایی شبه جزیره
۵	۲- جغرافیای تاریخی شبه جزیره
۹	۳- جغرافیای سیاسی شبه جزیره
۹	۱-۱- دولت‌های شمال و شمال شرقی شبه جزیره
۱۰	۱-۲- دولت‌های جنوب و جنوب شرقی شبه جزیره
۱۵	۱-۴- جغرافیای مذهبی شبه جزیره
۱۹	۱-۵- ادیان الهی در شبه جزیره
۱۹	۱-۵-۱- حنیف
۲۱	۱-۵-۲- یهود
۲۲	۱-۵-۳- مسیحیت
۲۳	۱-۴-۵- زرتشت
۲۳	۱-۵-۵- صابئین
۲۴	۱-۶- جغرافیای انسانی شبه جزیره
۲۶	۱-۷- زندگی اجتماعی عرب در عصر جاهلیت
۲۷	۱-۷-۱- نظام قبیله‌ای
۳۱	۱-۷-۲- ثار و خونخواهی
۳۱	۱-۷-۳- بزرگ کردن هیبت قبیله
۳۱	۱-۷-۴- جنگ و کشمکش
۳۲	۱-۷-۵- زنده به گور کردن دختران
۳۲	۱-۷-۶- تعدد زوجات
۳۴	۱-۷-۷- توجه به علوم غریبه

۳۴	۱-۷-۸- رونق تجارت و بازارها
۳۵	پرسش‌های تشریحی
۳۵	پرسش‌های تستی
۳۷	فصل دوم - مکه از پیدایش تا میلاد رسول خدا (ص)
۳۷	۱-۲- موقعیت جغرافیایی مکه مکرمه
۳۸	۲-۲- موقعیت تاریخی مکه
۴۰	۳-۲- نام‌های مکه مکرمه
۴۱	۴-۲- جایگاه آباء و اجداد پیامبر(ص) در مکه
۴۱	۱-۴-۲- قصّه بن کلاب
۴۳	۲-۴-۲- هاشم بن عبدمناف
۴۴	۳-۴-۲- عبدالمطلب بن هاشم
۴۷	پرسش‌های تشریحی
۴۷	پرسش‌های تستی
۴۹	فصل سوم - رسول خدا (ص) از تولد تا بعثت
۴۹	۱-۳- میلاد حضرت ختنی مرتب
۵۲	۲-۲- دوران کودکی و نوجوانی
۵۳	۱-۲-۳- ملاقاتات با بُحیرای راهب در شام
۵۴	۲-۲-۳- جنگ فُجَار
۵۵	۳-۳- دوران جوانی
۵۵	۱-۳-۳- حِلف الفضول
۵۶	۲-۳-۳- تجارت با شام و دومین ملاقاتات با بُحیرا
۵۷	۳-۳-۳- ازدواج با حضرت خدیجه (س)
۶۰	پرسش‌های تشریحی
۶۰	پرسش‌های تستی
۶۳	بخش دوم - پیامبر(ص) از بعثت تا رحلت
۶۵	فصل چهارم - پیامبر(ص) از بعثت تا هجرت
۶۵	۱-۴- بعثت پیامبر (ص) و نزول فرشته وحی
۶۸	۲-۴- نزول قرآن و کیفیت آن
۶۹	۳-۴- دوران دعوت مخفی
۷۰	۴-۴- دوران دعوت علنی
۷۲	۵-۴- آغاز شکنجه‌ها و مهاجرت به حبشه
۷۴	۶-۴- محاصره در شِعب ابی طالب
۷۶	۷-۴- حادثه آسری و معراج

۷۷	۸-۴- سفر به طائف
۷۸	پرسش‌های تشریحی
۷۸	پرسش‌های تستی
۸۱	فصل پنجم - یثرب از پیدایش تا حکومت نبوی
۸۱	۱-۵- موقعیت جغرافیایی یثرب یا مدینة النبی (ص)
۸۲	۱-۱-۵- کوه‌های مهم مدینه
۸۴	۲-۵- جغرافیای تاریخی یثرب
۸۵	۳-۵- نخستین ساکنان یثرب
۸۵	۱-۳-۵- فرزندان نوح (ع)
۸۵	۲-۳-۵- اعراب جنوبی (اوسم و خزرج)
۸۶	۳-۳-۵- یهودیان
۸۷	۴-۵- مقدمات هجرت به یثرب (مدینه)
۸۷	۱-۴-۵- پیمان عقبه اول
۸۸	۲-۴-۵- پیمان عقبه دوم
۸۹	۳-۴-۵- لیلة المیت
۹۱	۵-۵- ورود پیامبر (ص) به یثرب
۹۴	پرسش‌های تشریحی
۹۴	پرسش‌های تستی
۹۶	فصل ششم - رسول خدا (ص) از تأسیس حکومت تا فتح مکہ
۹۶	۱-۶- احداث نخستین مرکز سیاسی و عبادی [مسجدالنبی (ص)]
۹۷	۲-۶- پیمان نامه مدینه (تلاش برای تحقق جامعه مدنی)
۱۰۱	۳-۶- پیمان مؤاخاة و برادری (ایجاد همدی و نزدیک ساختن قلوب مردم به یکدیگر)
۱۰۴	۴-۶- تغییر قبله
۱۰۶	۵-۶- آغاز درگیری‌ها (تحلیلی کلی از غزوات و سرایا)
۱۱۰	۶-۶- نخستین رویارویی همه جانبه نظامی
۱۱۰	۱-۶-۶- جنگ بدر
۱۱۳	۲-۶-۶- نبرد با یهود بنی قیطاع
۱۱۶	۳-۶-۶- غزوه احد
۱۱۸	۴-۶-۶- قتل عام مبلغان دینی
۱۲۰	۵-۶-۶- جنگ با یهود بنی نصیر
۱۲۱	۶-۶-۶- غزوه ذات الرُّقَاع
۱۲۳	۷-۶-۶- غزوه خندق
۱۲۶	۸-۶-۶- غزوه بنی قریظه
۱۳۰	۹-۶-۶- غزوه مُرِیْسَع = بنی مُصْطَلَق

۱۳۲	۷-۶- حادثه افک
۱۳۲	۸-۶- صلح حدیبیه و بیعت رضوان
۱۳۵	۹-۶- مباھله با مسیحیان نجران
۱۳۶	۱۰-۶- دعوت پادشاهان و رؤسای قبایل به اسلام
۱۳۹	۱۱-۶- پاکسازی آخرین پایگاه یهود
۱۴۳	۱۲-۶- نبرد در جبهه روم و مقابله با تهدیدات خارجی
۱۴۳	۱-۱۲-۶- غزوه موتہ
۱۴۵	پرسش‌های تشریحی
۱۴۶	پرسش‌های تستی
۱۴۸	فصل هفتم - رسول خدا (ص) از فتح مکه تا رحلت
۱۴۸	۱-۷- پاکسازی و آزاد سازی مکه مکرمه از شرک و بتپرستی
۱۴۸	۱-۱-۷- غزوه فتح
۱۵۳	۲-۱-۷- غزوه حُنین
۱۵۵	۳-۱-۷- غزوه طائف
۱۵۷	۴-۲-۷- استمرار تهدید رومیان
۱۵۷	۱-۲-۷- غزوه تبوک
۱۶۰	۳-۷- حوادث سال‌های پایانی حیات رسول خدا(ص)
۱۶۰	۱-۳-۷- سنته‌الوفود
۱۶۱	۲-۳-۷- ابلاغ سوره برائت
۱۶۲	۳-۳-۷- آخرین حج پیامبر(ص) (حجّة‌الوداع)
۱۶۳	۴-۳-۷- حادثه غدیرخم
۱۶۴	۵-۳-۷- آخرین تلاش در آخرین روزها (اعرام سپاه اسامه)
۱۶۵	۶-۳-۵- رحلت رسول خدا(ص) و اخبار مریبوط به آن
۱۶۸	۴-۵- ویژگی‌ها و اوصاف اخلاقی و جسمی رسول خدا(ص)
۱۷۰	پرسش‌های تشریحی
۱۷۱	پرسش‌های تستی
۱۷۳	بخش سوم - دوران خلافت خلفای راشدین (۴۰-۱۱ هجری)
۱۷۵	فصل هشتم - دوران خلافت ابوبکر بن ابی قحافه (عصر رَدَّه ۱۱-۱۳ هجری)
۱۷۵	۱-۸- چگونگی انتخاب نخستین جانشین پیامبر(ص) در سقیفه بنی‌سعده
۱۸۱	۲-۸- اوضاع سیاسی عصر خلافت ابوبکر بن ابی قحافه
۱۸۲	۱-۲-۸- ارتداد قبایل عرب، مانعان زکات و پیامران دروغین
۱۸۶	۲-۲-۸- اعزام لشکر اسامه
۱۸۷	۳-۲-۸- آغاز فتوح (علل و عوامل)
۱۹۳	۳-۸- سیاست‌های اداری ابوبکر

۱۹۶	۴-۸- شرح حال و ویژگی‌های ابوبکر
۲۰۱	پرسش‌های تشریحی
۲۰۱	پرسش‌های تستی
۲۰۳	فصل نهم - دوران خلافت عمر بن خطاب (عصر فتوح ۱۳-۲۳ق)
۲۰۳	۱-۹- شیوه انتخاب عمر بن خطاب به خلافت
۲۰۵	۲-۹- استمرار فتوح و گسترش اسلام (علل و عوامل)
۲۰۵	۱-۲-۹- فتح ایران و ورود اسلام به این سرزمین
۲۱۲	۲-۲-۹- تهاجم به مرازهای امپراتوری روم
۲۱۵	۳-۹- شیوه‌های حکومتی خلیفه دوم
۲۱۵	۱-۳-۹- امور قضایی
۲۱۶	۲-۳-۹- توسعه مسجد الحرام
۲۱۶	۳-۳-۹- تأسیس دیوان‌های جند و بیت‌المال و ایجاد ارتش ثابت
۲۱۸	۴-۳-۹- تعیین مبداء تاریخ
۲۱۸	۵-۳-۹- رسیدگی و نظارت بر اموال و اعمال کارگزاران ولایات
۲۱۹	۶-۳-۹- سخت‌گیری در امور دینی
۲۲۰	۷-۳-۹- سنت کردن برخی از امور
۲۲۱	۴-۹- کشته شدن خلیفه و نحوه تعیین شورای انتخاب جانشین
۲۲۳	۵-۹- شرح حال و ویژگی‌های عمر بن خطاب
۲۲۵	پرسش‌های تشریحی
۲۲۶	پرسش‌های تستی
۲۲۸	فصل دهم - دوران خلافت عثمان بن عفان (عصر بحران ۲۳-۳۵ق)
۲۲۸	۱-۱۰- اقدامات و شیوه‌های حکومت‌داری عثمان
۲۲۹	۱-۱-۱۰- عزل والیان شایسته و به کار گماردن وابستگان در حکومت
۲۳۰	۲-۱-۱۰- تداوم و گسترش فتوح (آغاز نبردهای دریایی)
۲۳۲	۳-۱-۱۰- کتابت قرآن
۲۳۲	۴-۱-۱۰- توسعه مسجدالحرام
۲۳۳	۲-۲-۱۰- عوامل نارضایتی مردم از عملکرد خلیفه
۲۳۳	۱-۲-۱۰- بذل و بخشش‌های ناروا و بازگذاشتن دست ثروت اندوزان
۲۳۴	۲-۲-۱۰- تسامح در برابر تخلفات والیان و کارگزاران
۲۳۴	۲-۲-۱۰- برخورد با معتقدان و تبعید ناراضیان
۲۳۶	۳-۱۰- گسترش نارضایتی‌ها از عملکرد خلیفه به خارج از مدینه
۲۳۷	۴-۱۰- محاصره دارالخلافه توسط ناراضیان و قتل خلیفه
۲۳۹	۵-۱۰- شرح حال و ویژگی‌های عثمان بن عفان
۲۴۱	پرسش‌های تشریحی

پرسش‌های تستی

۲۴۱

فصل یازدهم - دوران خلافت علی بن ابی طالب(ع) (عصر تأویل ۳۵-۴۰ هجری)

۲۴۳ - نحوه بیعت با امام علی(ع)

۲۴۶ - شیوه‌های حکومت‌داری امام علی(ع)

۲۴۶ - عزل حکام فاسد و به کار گماردن شایستگان در حکومت

۲۴۷ - اجرای عدالت اقتصادی

۲۵۰ - آغاز فتنه‌ها و بحران‌های داخلی

۲۵۳ - جنگ جمل(علل و عوامل)

۲۵۸ - جنگ صفين

۲۶۳ - جنگ نهروان و ظهور جریان خوارج

۲۶۷ - شرح حال و ویژگی‌های امام علی(ع)

۲۷۶ - پرسش‌های تشریحی

۲۷۷ - پرسش‌های تستی

۲۷۹ فهرست منابع و مأخذ

مقدمه ویرایش جدید

شناخت تاریخ دین و سرزمینی که خاتم پیامبران در آن به رسالت مبعوث شد، از آن رو با اهمیت تلقی می‌شود که قرآن کریم بر اولی‌الا بصار فرض و واجب ساخته تا به مطالعه تاریخ پیشینیان، به هدف عبرت‌آموزی و پندپذیری پردازند و به عبارتی آنرا به منزله آیینه تمام نمایی برای ساختن بهتر حال و آینده خود مورد توجه قرار دهند. اهمیت این مطالعه از آن سبب دو چندان می‌شود که همین کتاب آسمانی ما را سفارش کرده است تا از رفتار رسول خدا(ص) به عنوان «اسوه‌های حسن» پیروی کنیم. بنابر این شایسته است به این منظور و هدف، تاریخ مجاهدت‌ها و تلاش‌های فراینده آن حضرت و صحابه فدایکارش را در سرزمین وحی سرمدی برای تشییت و توسعه اسلام مطالعه و بررسی کنیم و در مجموع علل و عوامل تحولات تاریخی و رخدادهای آنرا در مهم‌ترین اعصار، یعنی دوران حاکمیت پیامبر(ص) و خلفای راشدین به خوبی بشناسیم. بیش از شش سال است که از چاپ نخست این اثر می‌گذرد، در طی مدتی که این کتاب تدریس می‌شد، اشکالات موجود از جمله غلط‌های تایپی و ویرایشی، مرا در تجدیدنظر در آن مصمم ساخت که اینک حاصل آن پیش روی شماست. متن جدید از این جهات بر کار گذشته مزیّت دارد:

- ۱- با ارائه مباحث و تحلیل‌های تازه، حدود ۱۰۰ صفحه بر حجم آن افزوده شد.
- ۲- متن کاملاً از نو بازنویسی و ویرایش ادبی شد و چندین بار هم نمونه‌خوانی گردید.
- ۳- از منابع فراوان دیگری استفاده شد تا بنیان علمی اثر تقویت شود، که فهرست

پایانی مؤید این امر است.

۴- کوشش بیشتری بر ارائه مباحث و وقایع بر حسب توالی تاریخی و زمان وقوع حوادث مبذول شد تا انسجام تاریخی بهتری یابد و حوادث در بستر زمانی خود تحلیل و دنبال شوند.

۵- نقشه‌هایی از اطلس سیره نبوی تألیف شوقي ابوخلیل به داخل متن الحق شد تا برای فراغیران در درک بهتر موقعیت جغرافیایی شبه جزیره، مکه، مدینه و نیز غزوات و رخدادها کمک مؤثرتری باشد.

۶- برای هر فصل اهدافی تعریف و در پایان آن سوال‌هایی به صورت تشریحی و تستی طرح شد تا اهداف آموزشی مورد نظر براساس سرفصل‌های درس محقق گردد.

۷- نکته آخر اگرچه مزیتی به حساب نمی‌آید، ولی براساس قوانین موجود در دانشگاه ناچار به اجرای آن گردیدم، انتقال استنادات و ارجاعات از پاورقی به داخل متن است که هم، زمان بسیاری مصروف آن شد و زحمات مضاعف گردید و هم کار را برای خوانندگان در فهم پیوسته حوادث و تمرکز بر مطالب دشوار ساخت، لذا برای کاستن از ایرادات این روش، که البته بیشتر برای مقاله‌نویسی مرسوم است تا تألیف کتاب، ارجاعات متواالی و منابع متعدد ترجیحاً در پایان پاراگراف‌ها یکجا جمع شد و بعضًا نیز تعدادی از آنها به ناچار به پاورقی‌ها رفت تا خواندن و تمرکز خوانندگان بر متن سهل‌تر گردد.

در پایان لازم است مراتب قدردانی خود را از گروه معزز تاریخ دانشگاه، به‌ویژه جناب آقای دکتر خسرویگی و نیز جناب آقای دکتر ابراهیمی مدیرکل محترم دفتر تدوین و تولید کتب آموزشی دانشگاه پیام‌نور اعلام دارم، و نیز از خانم‌ها سمیرا محمدی و زهرا متهایی، که حروف‌چینی مجدد و نمونه‌خوانی نهایی آن را بر عهده گرفتند تشکر کنم و از خداوند برایشان توفیق طلبم. امید است تلاش‌های انجام شده در اصلاح و تکمیل این اثر، رضایت دانشجویان و فراغیران عزیزرا فراهم ساخته باشد.

و من الله التوفيق

اصغر قائدان (عضو هیات علمی دانشگاه تهران)

تابستان ۱۳۹۳

پیشگفتار

در اثر حاضر، که برای دانشجویان کارشناسی رشته تاریخ دانشگاه پیامنور تدوین گردیده است، ابتدا ویژگی‌های خاص جغرافیایی سرزمین عربستان، تاریخ دولت‌ها و حکومت‌ها و تمدن‌های مهم و نیز موقعیت اجتماعی، مذهبی و سیاسی ساکنان آن در پیش از اسلام، تشریح و توصیف شده است. هدف کلی از تدوین این بخش آن است که دانشجو قادر گردد ضمن آگاهی از آن برره تاریخی به تحلیل عمیق علل و عوامل رخدادهای پس از بعثت و عصر خلفای راشدین، که بعضاً در تفکرات و اندیشه‌های پیشین این سرزمین ریشه دارد پردازد. علاوه بر آن دانشجو بتواند با مطالعه بخش‌های دوم تا چهارم، از عمدۀ ترین تحولات تاریخی دوران اسلام، یعنی عصر نبوت و خلافت خلفای راشدین آگاهی یابد. بدیهی است بیان فراز و فرودها، شکست‌ها و پیروزی‌ها، کامیابی‌ها و ناکامی‌ها و در مجموع، علل و عوامل تحولات تاریخی و رخدادهای این سرزمین می‌تواند دانشجو را در درک و شناخت هر چه بهتر تاریخ اسلام و کارآمد ساختن آن برای حال و آینده کمک کند و او را قادر سازد تا به ابهامات و پرسش‌هایی درخصوص علل و عوامل این رخدادها و تحولات پاسخ دهد.

بخش اول

شبه جزیره عربستان

(از آیین حنیف تا ظهر اسلام)

فصل اول

اوپرای سیاسی، اجتماعی و دینی شبه جزیره

اهداف یادگیری

انتظار می‌رود فراگیر پس از مطالعه این فصل:

- ۱- از موقعیت جغرافیایی شبه جزیره عربستان و جایگاه آن اطلاع یابد.
- ۲- تاریخ و جغرافیای تاریخی این سرزمین در قبل از اسلام را بشناسد.
- ۳- موقعیت و جایگاه تمدن‌های درخشان شمال و جنوب شبه جزیره و نقش آن‌ها را در تحولات تاریخی این سرزمین، از هزاره‌های پیش از میلاد دریابد.
- ۴- با ادیان شبه جزیره، اعتقادها و باورهای دینی و زندگی اجتماعی مردمان آن آشنا شوید.
- ۵- ریشه‌ها و تقسیمات نژادی عرب و اقسام آن را بداند.

۱-۱- موقعیت جغرافیایی شبه جزیره

عربستان، شبه جزیره‌ای در منتهی‌الیه جنوب‌غربی آسیا و بزرگ‌ترین شبه جزیره در جهان است. از این رو شبه جزیره‌اش نامیده‌اند، که از سه جهت در محاصره دریا است. در شرق آن، دریاهای عمان (مُکران) و خلیج فارس، در جنوب آن، دریای عرب و خلیج عدن، در غرب، دریای سرخ (بحرالاحمر) و شمال‌غرب آن، دریای مدیترانه قرار دارد. این شبه جزیره از طریق خلیج عقبه و کانال سوئز به صحرای سینا و سپس قاره آفریقا متصل می‌شود. جغرافی دانان مکتب بلخی در تقسیمات اقالیم بیست گانه خود، شبه جزیره را

جزو اقلیم اول قرار داده‌اند (همدانی، ۱۸۸۴، ج ۱، ص ۶). امروزه عربستان، که به یک کشور اطلاق می‌شود، به همراه ۹ کشور دیگر یعنی اردن، سوریه، فلسطین و لبنان (در شمال و شمال غرب)، کویت، بحرین، امارات متحده عربی، قطر و عمان (در شمال شرق و شرق) و نیز یمن (در جنوب) شبه جزیره عربستان را تشکیل می‌دهند که در مجموع مساحتی بیش از سه میلیون کیلومتر مربع را دربرمی‌گیرد. کشور عربستان سعودی با ۲,۱۵۰,۰۰۰ کیلومتر مربع قسمت اعظم شبه جزیره را به خود اختصاص داده است و براساس آخرین آمار (۲۰۱۲ م) بیش از ۲۷ میلیون نفر جمعیت دارد. مرز شمال شرقی آن از کناره رود فرات در شرق آغاز و تا دریای مدیترانه یا بحر الروم در غرب امتداد می‌یابد و کل منطقه شامات را در بر می‌گیرد. این منطقه در اعصار گذشته به هلال خصیب معروف بوده، یعنی هلال حاصل خیز و این تنها مرز خشکی آن است (ابن شماeil بعدادی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۳۲؛ عاتق بن غیث بلاذی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۲۷).

شبه جزیره عربستان از لحاظ جغرافیایی به پنج منطقه تقسیم می‌شود:

- **تِهامه:** به معنای سرزمین پست و ساحلی یا جایی است که در آن باد سوزان می‌وزد. این منطقه در ساحل دریای سرخ واقع است و از بندر ینبع آغاز و تا نجران ادامه می‌یابد. بندرهای ینبع، جیزان، جدہ و نیز شهر مکّه مکرمه در آن قرار دارد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۲۱۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۵۹).

- **حجاز:** پس از منطقه تِهامه قرار دارد. حجاز از حَجَرَ به معنای فاصله، گرفته شده و چون بین تِهامه و نجد و شام فاصله و مانع ایجاد کرده است آنرا چنین نامیده‌اند. شهرهای مدینه، تبوك و طائف در تِهامه واقع شده است (فراهیدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۷۰).

- **نجد:** در شرق و شمال عربستان قرار دارد و در لغت به معنای مرتفع است. این منطقه از بادیه سُماوه، در شمال تا یمن و عَرْوض، در جنوب و جنوب شرقی امتداد دارد. شهر ریاض، پایتخت کنونی عربستان در نجد واقع شده است (حمیری، ۱۹۸۰، ص ۵۷۳؛ همدانی، ۱۳۹۴، ص ۳).

- **یمن:** در جنوب شبه جزیره قرار دارد و جنوبی‌ترین نقطه خشکی قاره آسیا است. در شمال آن نجد و حجاز و در جنوب آن دریای عرب و نیز در غرب آن دریای سرخ واقع شده است. یمن از یُمن و سعادت گرفته شده است، زیرا دارای آب و هوایی

مطلوب و موقعیتی عالی برای کشاورزی است.

- **عَرْوَضُ:** در شرق و جنوب شرقی شبه جزیره واقع است. عمدۀ آن را بیابان «رَبِيعُ الْخَالِی» تشکیل می‌دهد که پانصد هزار کیلومترمربع مساحت دارد. این منطقه شامل یمامه و یمان است و چون بین نجد و یمن فاصله ایجاد کرده است آنرا عروض نامیده‌اند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۵، ص ۱۱۲).

- **حَضْرَمَوْتُ وَ الْمَهْرَةُ:** این دو منطقه در شرق یمن و نزدیکی خلیج عدن واقع است. برخی نیز آن را جزو یمن ذکر کرده‌اند. صحراي احافاف که قوم عاد^۲ در آن به هلاکت رسیدند در مجاورت آن بوده است (اسحاق بن منجم، ۱۴۰۸، ج ۱ ص ۵۳؛ ابن شمايل بغدادي، ۱۴۱۲، ج ۱ ص ۴۰۹).

۲-۱- جغرافیای تاریخی شبه جزیره

شبه جزیره عربستان تاریخی کهن و دراز، همراه با حکومت‌هایی بزرگ و مقتدر و تمدن‌هایی عظیم و درخشان دارد. منطقه‌ای است که بیش از هر نقطه مسکونی جهان، انبیای الهی را در خود جای داده و حوادث فراوانی به خود دیده است. تمدن‌های عظیم پترا، یمن و پالمیرا، صفحاتی از هزاره‌های پیش از اسلام، که آثار باقی مانده از آن تمدن‌ها حیرت همگان را بر می‌انگیزد به نمایش می‌گذارد و نشان از سابقه‌ای پرشکوه و دیرینه دارد.

جغرافیای تاریخی شبه جزیره را می‌توان در سه قسمت مهم توصیف کرد:

- **عربستان صخره‌ای:** این منطقه از مدائی صالح یا استان الغلی امروزی در شمال غربی عربستان آغاز و به کناره خلیج عقبه، مکان سکونت قوم مدین کشیده شده و آن گاه تا شهر پترا در اردن کنونی امتداد می‌یابد. از ویژگی‌های مهم عربستان صخره‌ای آن

۱. آن را به نام نخستین ساکن آن حاضر می‌توان در سه قسمت مهم توصیف کرد: درختان و نخلستان‌ها بوده است (اسحاق بن منجم، ۱۴۰۸، ج ۱ ص ۵۳).

۲. المهره نام قومی بازمانده از مردم عاد هستند که از آن عذاب الهی رستند. آسان در ظفار و جزیره سقطری و جزیره المصیره زندگی می‌کردند. گفته‌اند زیان آنان عربی نبوده و کسی جز خود آسان زیانشان را نمی‌فهمیده است (ابن المجاور شبیانی، بی‌تا، ج ۱ ص ۹۹؛ همدانی، ۱۸۸۴، ج ۱ ص ۱۳۴).

۳. قبر حضرت هود، پیامبر قوم عاد در حضرموت، در نزدیکی کوهی که محل عبادت او بوده است قرار دارد. (هروی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۳). همچنین در حضرموت قصر رفیع و عظیمی به نام المشید وجود داشته که در قرآن هم از آن یاد شده است.

است که تمامی خانه‌ها، قصور، کاخ‌ها و مقابر ساکنان آن، یعنی قوم نَبَط در دل کوه‌ها تراشیده شده است. مناطق آن عبارتند از:

۱- مدائن صالح: امروزه این منطقه در استان العُلَى و در شمال کشور عربستان واقع شده است. قوم حضرت صالح، یعنی ثمود در این مکان ساکن بوده و آثارشان، که در دل صخره‌ها تراشیده شده امروزه موجود است. به همین سبب این قوم در قرآن به «اصحاب حِجَر» یا سنگ معروف شده‌اند.

۲- منطقه بَدَع: این سرزمین در کنار خلیج عَقَبَه در شمال غربی عربستان امروزی و غرب شهر تبوک قرار دارد که مسکن قوم مدین، همان قوم حضرت شعیب بوده است. از آن‌رو که آن‌جا آب فراوان داشته، ابتدا آنرا «الْبَدَع» نامیده‌اند و سپس به نام نخستین ساکن آن «مَدِينَةِ إِبْرَاهِيم» به مدین معروف شده است.^۱ قوم مَدِين نیز خانه‌هایشان را در دل سنگ‌ها می‌تراشیده‌اند و مقابر سنگی آنان در دل کوه‌ها هم چنان باقی است.

در قرآن کریم از آن مردمان با عنوان قوم مدین، قوم شعیب و نیز اصحاب ایکه یاد شده است که همگی در پی عذاب‌های الهی نابود شده‌اند.

۳- منطقه پِطَر: بخش مرکزی عربستان صخره‌ای است که در کشور اردن امروزی قرار دارد. پِطَر^۲ به معنی صخره است. چون مردمان آن، تمامی بناهای شهر خود اعم از کاخ، معابد، خانه‌ها، مقابر و حتی ورزشگاه شهر را در داخل صخره‌ها و کوه‌ها تراشیده‌اند به آن پِطَر گفته شده است و عرب‌ها امروز آنرا «البِطَرَا» تلفظ می‌کنند. ساکنان این سرزمین یعنی نبطی‌ها به کار تجارت و گاهی نیز راه‌نمی راههای مجاور مشغول بوده‌اند. دولت نَبَطیان که در اوایل قرن ششم قبل از میلاد تأسیس شد شهر پِطَر را پایتخت خود قرار داد (جواد علی، ۱۹۶۸، ج ۳، ص ۱۴). شهر دو هزار ساله پِطَر که هنوز اسرار ناشناخته‌ای دارد، نامش امروزه در لیست عجایب هفتگانه جدید ثبت شده و بازدیدکنندگان فراوانی دارد. این شهر در ۲۶۲ کیلومتری آمان، پایتخت اردن واقع و در سال ۱۸۱۰ م توسط باستان‌شناسی سوئیسی کشف شده است.

- عربستان سعید: دومین منطقه مهم شبه جزیره که به عربستان سعید معروف

۱. برای آگاهی بیشتر و مشاهده نقشه‌های حضور انبیاء الهی بنگرید: ابن مغلوث، سامی احمد، اطلس تاریخ پیامبران، ترجمه مازیار کریمی، ص ۱۰۲.

2. petr

است در جنوب عربستان واقع شده است. منطقه یمن از هزاره اول قبل از میلاد تمدن‌های درخشانی چون سَبَائِيَان، قَتَان و حَمِيرِيَان را در خود جای داده است. ساکنان این منطقه از اعراب اصیل یا عاربه بوده‌اند که نسبشان به یَعَرَبْ بن فَحْطَان از نوادگان حضرت نوح (ع) می‌رسد. از آنجا که این منطقه به لحاظ جغرافیایی بسیار حاصل خیز و مطلوب، همراه با بارندگی‌های منظم بوده، آنرا عربستان خوشبخت نامیده‌اند. سَبَائِيَان، که منسوب به ملکه سَبَا هستند برای بهبودی سیستم کشاورزی خود در سده‌های پیش از میلاد به سد سازی و کنترل و هدایت آب‌ها پرداخته‌اند. سد عظیم مَأْرُب نشان از تمدنی بزرگ در این منطقه دارد که هنوز پایه‌های آن در شهر صنعا دیده می‌شود. این سد بر اثر سیلی خراب شد که در قرآن کریم از آن با عنوان سیل العِرَم یاد شده است و این عذابی بود که خداوند برای قوم سَبَا فرستاد و سرزمین‌ها و کشت زارهای سرسیز آن‌ها به شوره‌زار تبدیل شد.^۱ همچنین این منطقه به لحاظ دسترسی به دریاهای مجاور و ارتباط با هند از طریق دریای عرب و اقیانوس هند، معبَر مهم بازرگانی محسوب می‌شده و قسمت اعظمی از تجارت دریایی از این منطقه صورت می‌گرفته است. دولت‌های سَبَا، مَعِينِيَان، قَتَان، حَضْرَمَوت، کِنْدِيه، حَمِيرِيَان از مهم‌ترین دولت‌هایی هستند که تمدن‌های بزرگی را در این منطقه پدید آورده‌اند.^۲

- عربستان صحرایی: زمین‌شناسان، عربستان را امتداد صحرای بزرگ آفریقا به سمت شرق می‌دانند (همدانی، ۱۳۹۴، ص. ۳). بخش اعظمی از این شبه جزیره را بیابان‌ها و شن‌زارهای وسیعی شکل می‌دهد که به سبب رمل‌ها و تپه‌های شنی عظیم، غیر قابل سکونت است و البته در برخی جاهای واحده‌ایی متشکل از یک چاه آب، چند نخل خرما و تعدادی بدوى با شتر و خیمه‌هایشان وجود داشته است. محدوده عربستان صحرایی از مرز شمالی عربستان و سوریه کنونی یعنی بادیة الشام آغاز و به سمت جنوب تا منطقه عروض و صحرای بزرگ ربع الخالی در شرق و صحراهای أحفاف در جنوب شرقی و شرق عمان امتداد می‌یابد. بدیهی است به سبب عدم سکونت در این مناطق، برخلاف قسمت‌های شمالی و جنوبی شبه جزیره، دولت و تمدنی در آن جز در

۱. «لَقَدْ كَانَ لِسَبَا فِي مَسْكَنَهُمْ آتَهُ جَهَنَّمَ عَنْ يَمِينٍ وَشَمَائِلٍ كُلُّوا مِنْ رِزْقٍ رَّبِّكُمْ وَ اشْكُرُوا لَهُ بِلْذَةَ طَهِيَّةٍ وَ رَبِّ غَفْرَرٍ، فَأَعْرَضُوا فَارْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْغَرِيمِ وَ بَدَلْنَاهُمْ بِجَهَنَّمَهُمْ جَهَنَّمَ دُوَاتِيْنِ أَكْلُ حَمْطٍ وَ أَثْلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِنْدِرٍ قَلِيلٍ» (سَبَا / ۱۵ - ۱۶).

۲. در مورد این دولت‌ها بنگرید به صفحات بعدی در همین فصل.

منطقه احقاد شکل نگرفته است.

در این منطقه قوم عاد ساکن بوده‌اند و خداوند حضرت هود(ع) را برای هدایت آنان فرستاده است که به سبب تکذیب این پیامبر، بر اثر عذاب الهی از بین رفته‌اند.^۱ این قوم که انسان‌هایی قوی هیکل بودند و خداوند آنان را تنومند آفریده بود، ساختمان‌ها و بنای‌های بزرگی برپا کردند و به تمدن عظیمی دست یافتند که به گفته قرآن برای آن نظیری نبوده است.^۲

اعراب دیگری هم مثل قوم جُدَيْس، طَسْم و... نیز در این نواحی ساکن بوده‌اند که به مرور از میان رفته‌اند. به این اعراب در متون تاریخی «اعراب بائده» یعنی اعراب از میان رفته، گفته شده است.

بیابان‌های عربستان صحراوی عبارتند از:

- **بادیه الشام:** در مرز شمالی شبه جزیره و جنوب سوریه قرار دارد که از شرق به غرب امتداد می‌یابد. این صحراء چون در منطقه شامات واقع شده آنرا «بادیه الشام» خوانده‌اند که دارای چاه‌های آب، چشمه‌ها و تپه‌های شنی بوده است. (مقدسی، ۱۳۶۱، ص ۲۴۹).

- **نَفُود:**^۳ صحراوی است وسیع که بیشتر شمال کشور عربستان را در بر می‌گیرد.

- **دَهْنَاء:**^۴ دشت وسیعی است پر از ریگ‌های سرخ، که از شمال به جنوب، یعنی از منطقه نجد تا منطقه حضرموت در جنوب شرقی امتداد دارد. قسمت جنوب شرقی دهنه را «احقاد» گفته‌اند. این منطقه، کویری بیکران است که پای هیچ کس به آن نرسیده و حتی صحرانشینان از پیمودن آن عاجزند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۵، ص ۴۹۳).

- **رَبْعُ الْخَالِي:**^۵ بیابان عریضی است در جنوب شرقی شبه جزیره، که مساحت آن به پانصد هزار کیلومتر مربع می‌رسد و از پهناورترین بیابان‌های شبه جزیره است.

۱. «وَأَذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ إِلَى الْحَقَّافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّثُرُ مِنْ يَتَّبِعِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَا تَعْبَدُوا إِلَّا اللَّهُ إِلَّيْ

أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ» (احقاد ۲۱).

۲. «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ قَعَلَ رَبِيعٌ بَعْدِهِ، إِذْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ، الَّتِي لَمْ يَعْلَمْ مَظْهَرُهَا فِي الْبَلَادِ...» (فجر ۸-۶) [آیا ندیدی که پورده‌گار تو با قوم عاد چه کرد، آنانی که شهر ارم را با ستون‌های محکم آن برپا داشتند که در هیچ سرزمینی همانند آن ساخته نشده بود... خداوند به عذایی آنان را نابود کرد].

۳. نَفُود از نَفَد به معنای قطع کردن است. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۲۲۸).

۴. دهنه به معنای فلات یا مکانی است که همه آن رمل و شن باشد. (ابن منظور، ج ۴، ص ۴۳۵).

۵. «رَبْع» به معنای ناحیه یا بیابان است.

این صحرای یک پنجم مساحت کشور عربستان را در بر می‌گیرد.

- **احفاف:** به صحراهای واقع در شمال شرقی حضرموت، جنوب ربع الخالی و در غرب عُمان گفته می‌شود. احفاف از ریشه حَفَّ به معنای رمل یا شنزار روان است. در قرآن، از این سرزمین ضمیم سوره‌ای به همین نام یاد شده، که در آن به هلاکت قوم عاد، تصریح شده است.

۱-۳-۱- جغرافیای سیاسی شبه جزیره

از هزاره اول قبل از میلاد در دو منطقه عربستان صخره‌ای و عربستان سعید، دولت‌های بزرگ و مهمی شکل گرفته‌اند که تا سده‌های متواالی سلطه خود را بر این دو منطقه و مناطق مجاور گسترانیده‌اند از جمله:

۱-۳-۱-۱- دولت‌های شمال و شمال شرقی شبه جزیره

- **دولت نَبَطِيَان:** نَبَطِيَان از همه اقوام منطقه قدیمی‌تر و از سده ششم قبل از میلاد در شمال شبه جزیره ساکن شده و دولتی عظیم و متمدنی را شکل دادند. پایتخت دولت نَبَطِی شهر پِترا بوده که بر سر راه‌های بازرگانی قرار داشت و این مسئله به اهمیت آن می‌افزوده است. گذشته از این، خط نیز نزد نَبَطِی‌ها اهمیت خاصی پیدا کرد، زیرا زبان عربی را با آن می‌نوشتند. دولت آنان حدود هفت‌صد سال تداوم داشت که در سال ۱۰۶ میلادی دولتشان مضمحل شد (جواد علی، ۱۹۶۸، ج ۳، ص ۵۳).

- **دولت تَدْمُر یا پَالمِيرِ:** پالمیرا به معنای نخل است. این دولت در شمال شرقی سوریه کنونی، پس از اضمحلال تمدن پِترا، جای گزین آن شد. تَدْمُر در دوره مدیادی تحت‌الحمایه ایران عصر ساسانی قرار داشت که به اوچ خود رسید و به لحاظ معماری و هنر غرق در شکوه و افتخار شد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۱۷؛ جواد علی، ۱۹۶۸، ج ۳، ص ۸۱-۸۲).^۱

- **دولت غَسَانیَان:** از جمله اعرابی که پس از شکستن سد «مأرب» از جنوب، یعنی یمن به سمت شام مهاجرت کردند، غَسَانیَان بودند. آنان پس از مهاجرت به غسان به مرور

۱. امروزه این شهر در کشور سوریه، یکی از شهرهای توریستی و جاذب برای سیاحان است و آثار معماري ایرانی در آن به چشم می‌خورد.

زمان دیانت مسیح را پذیرفتند و با امپراطوری روم شرقی ارتباط برقرار کردند. غسانیان در درگیری‌های بین دو امپراطوری ایران و روم، به عنوان مزدور، تحت فرمان ارتش روم قرار داشتند، به همان گونه که لخمان، تحت حمایت ساسانیان قرار داشتند. دولت غسانیان تا ظهور اسلام پابرجا بود و در دوران خلیفه اول توسط سپاهیان اسلام با فتح یرموق مضمحل شد (جواد علی، ۱۹۶۸، ج ۳، ص ۵۳۱).

- **دولت لخمان:** آل لخم یا آل مُنذر نیز از جمله اقوامی بودند که در اواخر قرن سوم میلادی در مغرب رود فرات حکومتی تشکیل دادند. لخمان، شهر حیره در بین النهرين را به پایتختی خود انتخاب کردند. این دولت تابع حکومت ساسانی بود و ضمن آن که در جنگ با رومیان علیه آنان وارد عمل می‌شد، همچون دژی در برابر تهاجمات اعراب بدوى داخل عربستان به منطقه ایران قرار داشت. این دولت تا سده هفتم میلادی ماندگار بود. از پادشاهان معروف آن می‌توان به نعمان بن امریء القیس سازنده کاخ‌های معروف سَدیر و خُورَقَّ^۱ اشاره کرد. نعمان بن مُنذر نواحه آخرین پادشاه مشهور این خاندان توسط خسروپرویز کشته شد و فرزندش مُنذر نیز در جنگ حیره از خالد بن ولید شکست خورد و این منطقه به تصرف مسلمانان درآمد (طبری، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۶۵ و ۳۲۸).^۲

۱-۳-۲- دولت‌های جنوب و جنوب شرقی شبه جزیره

- **دولت سَبَا:** از مهم‌ترین دولت‌های عربستان جنوبی می‌توان به دولت سَبائیان^۳ اشاره کرد. اهمیت آن دولت به اندازه‌ای است که در قرآن کریم یک سوره به آن اختصاص یافته است. برخی نیز سَبَا را نام شهری دانسته‌اند که پایتخت آنان بود. فرمانروایان قدیم سَبَا عمدهاً در زبان سریانی عنوان «مُكَرَّب» یا «ماکوروبا» داشته‌اند، که همان مقرّب عربی است. این قوم به عنوان یکی از متقدم‌ترین اقوام و دولت‌ها در آن اعصار محسوب گردیده و از تمدن عظیمی برخوردار بوده‌اند، زیرا به تکنولوژی سدسازی

۱. معمار معروف این کاخ‌ها سینتار بود که پادشاه برای آن که رمز معماری آن کاخ‌ها افشا نگرد وی را به قتل رسانید.

۲. از آن‌جا که نام جد بزرگ این قوم، «سَباء بن يَشْجَب بن يَعْرَب بن فَحْطَان» و نخستین کسی بوده است که اسارت(سی) را در میان اعراب معمول کرد به سَبائیان معروف شده‌اند (اصمعی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۳؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۲۷۰).

دست یافته بودند (یاقوت حموی، ج ۲، ص ۳۵۵). بی‌شک این مسئله معلوم موقعیت جغرافیایی و وضعیت خاص ناحیه جنوب عربستان است که زمین آن از حاصل خیزی و باران فراوان برخوردار و نزدیک به دریا است. هم‌چنین از آن‌رو که بر سر راه بازرگانی هند نیز واقع شده است، با توجه به مشکلات دریانوردی در زمان‌های قدیم، می‌توان اهمیت این بازرگانی و تجارت را در رشد چنین تمدنی درک کرد (فیلیپ حتی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۶۳؛ جوادعلی، ۱۹۶۸، ج ۲، ص ۲۸۲). آن چه باعث اشتهر سبایان در روایات اسلامی شده است حضور پادشاهی زن در این منطقه به نام بلقیس یا ملکه سبا است که معاصر حضرت سلیمان (ع) بوده و به روایتی به همسری او در آمده است. مفسران اسلامی به طور گسترده در آن خصوص سخن گفته و داستان آشنایی آن دو نیز به تفصیل در سوره نمل آمده است.^۱

برای مطالعه

- دولت معین: از دیگر حکومت‌های مهم عربستان جنوبی می‌توان به دولت معین اشاره کرد که از سال ۱۳۰۰ ق.م تا سال ۶۵۰ ق.م یعنی قریب به هفت قرن به حیات خود ادامه داد. این دولت در شمال دولت سبایان قرار داشت (جوادعلی، ۱۹۶۸، ج ۲، ص ۱۱۵؛ فیلیپ حتی، ۱۳۶۶، ص ۶۷). شهرهای معین هریک دارای معبدی بود و خدایان ایشان از جمله عِشرت یا عِشتار که همان استریا استار (خدای زهره)، و که (خدای ماه) که مخصوص همان شهر بود از سوی این قوم پرستش می‌شدند (جوادعلی، ج ۲، ص ۱۱۴). در قرآن کریم به یکی از خدایان آنان که به صورت بتی بوده یعنی «ود» اشاره شده است.^۲

- دولت لحیان: پس از تضعیف دولت معینیان، در مجاورت آنان قوم لحیانی‌ها نیز به مرور زمان برای خود دولتی تشکیل دادند. آنان پس از چندی به داخل شبه جزیره مهاجرت کردند. در متون عصر اسلامی نیز نامی از این قوم دیده می‌شود. حسان بن ثابت خطیب و شاعر عصر جاهلیت و اسلام، ایشان را به خاطر فریکاری و نیرنگ

۱. «...وَ جِئْتُكَ مِنْ سَبَّا يَتَّبِعَا يَقِينٌ؛ إِنَّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَنْلُكُهُمْ وَ أُتَيْتُهُمْ كُلُّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَزْمٌ عَظِيمٌ.....» (نمل/۲۳) [و من (هدده) برای تو (سلیمان) اخباری مطمئن از قوم سبا آورده‌ام، براستی که زنی را یافتم که بر آنان پادشاهی می‌کرد و همه از هر مناعی برای او (پیشکش) می‌آورند و تختی بسیار عظیم و بزرگ داشت].

۲. «وَقَالُوا لَا تَذَرْنَ الْكَهْنُوكُمْ وَ لَا تَذَرْنَ وَدًا وَ لَا شَوَّافًا وَ لَا يَغُوثَ وَيَمْوَقَ وَتَسْرًا» (نوح/۲۲)